

ויחי

אבלותי שלא עצרתי כח להוליכה כו"י⁸ — ולמה עזב רש"י פירושים אלו שהם לפי דרך הפשט, ונקט דברי אגדה שאין להם כל רמז במקרא? ואדרבה, לפירוש רש"י נמצא, ש"תמהון הענין"⁹ (הנהגת יעקב, שקבר את רחל בדרך ולא ה' כניסה אפילו לבית לחם) מפורש בכתוב, ואילו העיקר, הטעם להנהגה זו, לא נזכר כלל בקרא!

גם יש לדייק בלשון רש"י בתשובת הקב"ה לרחל¹⁰, "יש שכר לפעולתך נאום ה' וגו' (ושל' כנים לגבולם)" — ואינו מובן, שלא מוזכר כאן שום "פעולה" של רחל שעבורה מגיע לה שכר ("יש שכר לפעולתך"), כ"א רק שהיא "מבקשת עליהם רחמים",

[במפרשים¹¹ הביאו דברי המדרש¹²,

א. ואני בבואי מפדן מתה עלי רחל גו' בדרך גו' ואקברה שם בדרך גו', ופרש"י, "ואני בבואי מפדן וגו', ואע"פ שאני מטריח עליך להוליכני להקבר בארץ כנען ולא כך עשיתי לאמך שהרי מתה סמוך לבית לחם. . ואקברה שם, ולא הולכתי אפי' לבית לחם להכניסה לארץ וידעתי שיש בלבך עלי אבל דע לך שע"פ הדבור קברתי שם שתהא לעזרה לבני' כשיגלה אותם נבזראדן והיו עוברים דרך שם יצאת רחל על קברה ובוכה ומבקשת עליהם רחמים שנאמר קול ברמה נשמע וגו' והקב"ה משיבה יש שכר לפעולתך נאום ה' וגו' ושוב בנים לגבולם".

ואינו מובן:

כמה ממפרשי המקרא ביארו את הכתוב, "ואני בבואי גו'" — שבלשון ה' כתוב עצמו מבוארת התנצלותו של יעקב על שלא הוליך את רחל למערת המכ' פלה, כמו פירוש הרמב"ן¹³ שמתה בדרך בפתע פתאום ולא יכול לקברה שם (במערת המכפלה) כי איך יעזוב את בניו ואת מקנהו בדרך כו"י, או כפירוש ה' ספורנו ש"כל כך גברה עלי טרדתי ו-

(8) ראה גם תיב"ע כאן.

(9) במפרשים (רמב"ן (ובחיי) כאן. ביאורי מהרא"י על פרש"י. באר מים חיים (לאחי המהר"ל). דברי דוד (להט"ו). הואיל משה (באר היטב) ועוד. וראה גו"א שגרמו ביתור לשון הכתוב, ואקברה שם בדרך", שזה מרמז על הדרך שעתידין ישראל לילך שם. אבל זה רק א (רמז, ב) על כללות הענין (ולא על פרטי הדברים שהובאו ברש"י, ג) כיון ש"תמהון הענין" מפורש בכתוב, הו"ל לפרש גם הטעם (כ' בפנים). — וראה רא"ם כאן.

(10) ל' באורי מהרא"י כאן.

(11) בדפוס א' וב' דפרש"י ורוב כתי' רש"י שתח"י, ליתא הסיום, והקב"ה משיבה. . לגבולם". אבל כבר הובא ברמב"ן כאן, וכ"כ בדפוס רש"י הנפוצים.

(12) גו"א. באר היטב. דבק טוב (בהגהה).

(13) פתיחתא דאיכ"ר כד (הובא ברש"י ורד"ק

ירמי' שם). וראה גם תדבא"ר פ"ל.

(1) פרשתנו מה, ז.

(2) לכללות פרש"י ע"פ זה — ראה פסיקתא רבתי פ"ג. ע"ש.

(3) ראה ס' זכרון על פרש"י, שד"ה זה הוא המשך לד"ה ואני. ע"ש.

(4) ראה גם ב"ר פפ"ב, י.

(5) ירמי' לא, יד.

(6) שם, טו"ט.

(7) ועד"ז בראב"ע, רשב"ם רד"ק ועוד.

שהתרעומת על ש, לא כך עשיתי לאמך"
היא תוצאה מזה, "שאני מטריח עליך
להוליכני כו"ו].

ולכאורה תמוה, שהרי זה נראה כמו
רגש של נקמה ח"ו, שמצד עצם הדבר
לא היתה ליוסף תרעומת על יעקב, ורק
כשהטריחו להוליכו לארץ כנען אזי
נתעורר אצלו רגש של תרעומת על שלא
טרח לקבור את רחל במערת המכפלה –
וכי חשד יעקב את יוסף בכך?¹⁹

ולכן נ"ל שאין כוונת רש"י ב"ידעתי
שיש בלבך עלי" לענין של תרעומת²⁰

– דח"ו לחשוד את יוסף שהיתה לו
טענה ליעקב על שלא קבר את רחל
במערת המכפלה, כי ודאי הבין יוסף
שיעקב ה' עושה ככל יכולתו לקבור
את רחל במערת המכפלה (שתהי' קבורה
ביחד עמו), ובפרט בידעו גודל אהבתו
של יעקב לרחל, ואם לא עשה יעקב כן
ודאי שאינו אשם בזה כלל –

אלא הדיוק הוא, "יש בלבך עלי": עם
היות שהוא מבין בשכלו שאין להאשים
את יעקב, מ"מ סו"ס הרי חסרה אצל
רחל מעלה זו של קבורה במערת ה-
מכפלה, וכיון שהחסרון קיים, "יש בלבך"
של יוסף על יעקב²¹, שהרגש הכאב ש-
בלב נשאר, דלמה יוגרע חלקה של רחל
שלא תקבר במערת המכפלה?²²

שבבקשתה הזכירה רחל שהכניסה צרתה
(לאה) לביתה ומסרה לה הסימנים כו',
וע"ז ענה לה הקב"ה, "יש שכר לפעולתך"
(לפעולתך ולצדקתך שמסרת סימנך ל-
אחותך¹⁴). אבל בפרש"י כאן לא הזכיר
זה כלל¹⁵.

ולכאורה ה' מתאים להביא כאן¹⁶
המשך דברי הקב"ה, "ויש חקוה לאחד
ריתך נאום ה'" (ובפרט שזה נאמר ב-
סמיכות ממש ל, ו"שבו בנים לגבולם")?

ב. ויובן זה בהקדם תוספת ביאור
בדברי רש"י שיעקב אמר ליוסף, "ידעתי
שיש בלבך עלי", שלכאורה אינו מובן:

מזה גופא שיעקב לא התנצל לפני
יוסף במשך כל השנים על קבורת רחל
בדרך, משמע¹⁸, שעיקר התרעומת של
יוסף נתעוררה לאחר ששהביעו יעקב
לטרוח להוליכו לארץ כנען ולקבורו
שם,

[וכמובן גם מלשון רש"י, "ואע"פ שאני
מטריח עליך להוליכני להקבר בארץ
כנען ולא כך עשיתי לאמך כו"ו, היינו

(14) ל' רש"י (ורד"ק) ירמ' שם.

(15) אף שהענין דמסירת הסימנים הובא ב-
פרש"י לעיל (ויצא כט, כה) וגם שוהי זכות שעמדה
לה (רש"י שם ל, כב). אבל לכאורה דוחק לומר
שלפעולה זו נתכוון רש"י כאן וסמך על פירושו
לעיל.

(16) וכ"ה בפסיקתא רבתי שם – אף שהובא
בדברי רחל, "תן לי האוניא" (שכר המגיע לה בשביל
שמסרה הסימנים כו' – ביאור זרע אפרים לפס"ר
שם).

(17) ירמ' שם, טז.

(18) ברא"ם כאן, דמסתמא כבר הודיע לו טרם
המכרו כי לא יתכן שלא שאל הסיבה בכל אותו הזמן
כו' ולא בא הסיפור עתה רק מפני שבקש ממנו מה
שלא עשה לאמו. וצ"ע, דאם ידע יוסף הטעם שלא
עשה כן לאמו, מה טעם הוצרך יעקב להתנצל לפניו
ראוי בבואי מפרדן גו".

(19) ולהעיר מרש"י לקמן נ, טז (אף שאינו דומה
לנדוד"ד).

(20) בדפוס שני דפרש"י, "שיש בלבך עלי תר-
עומת". אבל בדפוס א', כת"י רש"י שתת"י ודפוס
רש"י הנפוצים – ליתא תיבה זו.

(21) ואף שהוא לא אשם, מ"מ חסרון זה ברחל
בא על ידו. ולהעיר מאנה"ק ר"ס כה. וצ"ע.

(22) וראה השק"ט במפרש"י רש"י (באר היטב,
שפ"ח ומשכיל לדוד) מפרש"י לעיל (ויצא ל, טו)
שזה ה' עונש על רחל. ע"ש ואכ"מ.

את הכתוב „(והקב"ה משיבה) יש שכר לפעולתך נאום ה'" – ואינו מזכיר שום פעולה של רחל – כי כוונתו לזה גופא שנקברה בדרך, שזהו כדי „שתהא ל-עזרה לבני", דזה שהקב"ה ציווה את יעקב לעשות כן הוא משום שזה הוא רצונה וחפצה של רחל. בסגנון אחר קצת: בקשת הרחמים של רחל דוקא יש בכוחה להביא את ההבטחה „ושבו בנים לגבולם", בזכות „פעולה" זו, שהיא מוכ-נה לוותר על המעלה דקבורה במערת המכפלה כדי „שתהא לעזרה לבני".

ג. עפ"י יש לבאר (עכ"פ בפנימיות הענין) המשך הכתובים, שדבר זה אמר יעקב ליוסף בהמשך לדבריו אודות אפרים ומנשה

[וכבר תמהו במפרשים²⁴ – דהו"ל ל-יעקב להקדים דברי התנצלות אלו לבק-שתו לפני", כשהשיעו „ונשאתני ממצ-רים וקברתני בקבורתם"²⁵, ולא במעמד זה שבו לא הזכיר כלל ע"ד קבורתו ב-ארץ כנען (אלא רק דברי ברכה²⁶, ואשר אפרים ומנשה יכנסו לחשבון שאר ה-שבטים ליטול חלק בארץ²⁷)]

דיש לומר שבזה רמז לו הטעם ש,שני בניך הנולדים לך בארץ מצרים עד בואי אליך מצרימה לי הם²⁸:

זה שגם בנים שנולדו בארץ מצרים („עד בואי אליך") נכנסים „בחשבון שאר בני²⁹", הוא מפני זכותה של רחל, דכיון

ותוקף רגש זה נתעורר אצל יוסף כשיעקב אמר לו להוליכו להקבר בארץ כנען במערת המכפלה, שזה מדגיש את גודל המעלה שבקבורה במערת המכ-פלה, עד שבגלל זה מטריח את יוסף (ובפרהסיא ואף שנהג בו כבוד) להוליכו לשם – ה"ז מגדיל ביותר את הרגשת החסרון אצל רחל שלא זכתה להקבר שם.

וכדי לבטל רגש זה מלבו של יוסף, אמר יעקב „ואני בבואי גו' ואקברה שם גו'", וכפרש"י שיעקב הסביר ליוסף „שע"פ הדבור קברתי שם שתהא לעזרה לבני כו'".

ומתורץ בפשטות הטעם שהוצרך רש"י להביא דברי אגדה אלו, ולא פירש כהפשטנים הנ"ל (ס"א) – כי לפירושם אין כאן אלא דברי התנצלות שיעקב לא ה' אשם בזה, ואין בדברים אלו כדי לבטל מה שב„לבר" של יוסף; ורק ע"פ דברי אגדה אלו יש טעם לכך שרחל נקברה בדרך, „שתהא לעזרה לבני כו'", ועוד (ועיקר?) זה מדגיש מעלה מיוחדת ברחל (שהיא דוקא הביאה הבטחת הקב"ה „ושבו בנים לגבולם", וכדלקמן, ולכן יש בזה תשובה מספקת המסלקת את הרגש הזה שבלב.

ביאור הדבר:

זה שקבר יעקב את רחל בדרך „ע"פ הדבור . . . שתהא לעזרה לבני כו'", אין הכוונה בזה שנגרע מרחל כשביל טובת בני, אלא אדרבה, כיון שזהו גאולת בני של רחל – ה"ז טובת ואושרה של רחל, ודאי שרחל עצמה היתה מסכמת לכך ודורשת זה³⁰.

ויש לומר, שזוהי כוונת רש"י בהביא

(24) יריעות שלמה (למהרש"ל), גו"א, דברי דוד, באר היטב, אמרי שפר (וועד) על פרש"י כאן. וראה גם מושב זקנים, אלשיך אוה"ח ועוד.

(25) פרשתנו מז, ל.

(26) מת, ג"ד.

(27) שם, ה"ו וברש"י.

(28) שם, ה.

(29) ל' רש"י שם.

(30) להעיר מפרש"י לעיל (ויצא כט, יא), ויברך,

לפי שצפה ברוח"ק שאינה נכנסת עמו לקבורה.

שייכים זל"פ³⁶. כי תכונה זו שמצינו ב־
רחל – הוותור על מעלת עצמה (להיות
קבורה עם יעקב אבינו במערת המכפלה)
כדי „שתהא לעזרה לבני” – היא היא
התכונה העיקרית שישנה בכל אשה
כשרה בישראל, שתפקידה להיות „עקרת
הבית”.

ביאור הענין:

אף שהכלל „אני נבראתי לשמש את
קוני”³⁷ חל על אנשים ונשים בשוה, מ”מ
קיים הבדל בין האיש והאשה³⁸, שעיקר
ענין של עבודת השם של האיש הוא –
עסק התורה והתפלה וקיום כל המצות,
ובזה נכללה (כיון שצריך לעסוק בדרך
ארץ ועסק הפרנסה³⁹) – גם עבודתו
„בכל דרכיך דעו”⁴⁰ ו„כל מעשיך יהיו
לשם שמים”⁴¹; משא”כ בנוגע לנשים –
פטורות מ”ע שהזמ”ג⁴² (וכן פטורות
מתלמוד תורה⁴³), כיון שצ”ל עסוקות ב־
צרכי הבית (כמבואר בראשונים⁴⁴ שמ”
טעם זה אשה פטורה מ”ע שהזמ”ג –
לפי שצרכי הבית עלי”).

ואולי י”ל שבזה ניכרת מעלת הנשים:
באנשים, עיקר ענין עבודת ה' שלהם
הוא באופן גלוי, ולכן עבודה זו יכולה
לגרום לרגש של שביעת רצון („שמח
בחלקו”⁴⁵) ומזה – לרגש של ישות (עכ”פ

שהיא היתה מוכנת להקבר בדרך (שלא
ביחד עם יעקב) כדי „שתהא לעזרה
לבני”⁴⁶, לכן זכתה, שבני בנה”⁴⁷ שנולדו
„בארץ מצרים עד בואי אליך מצרימה
(לא בסמיכות ליעקב) – ל' ה”.

ד. והנה איתא בגמ”⁴⁸ על פסוק זה
„ואני בבואי מפדן מתה עלי רחל”, ש„אין
אשה מתה אלא לבעלה”, ומבואר ב־
חדא”ג מהרש”א, שמאמר זה בא בהמשך
למ”ש בסוגיא שם לפני”⁴⁹ אודות „אשתו
ראשונה” („אשת נעורים”), כי זה שאמר
יעקב „מתה עלי רחל”, „אף שהיו לו
נשים אחרות”, היינו מפני ש„לא מצא
קורת רוח רק בה שהיא אשתו ראשונה”⁵⁰
ועקרת הבית” [וכמובא גם בפרש”י
עה”ת”⁵¹ שרחל היתה „עקרת הבית”, וכן
איתא במדרש⁵² ש„רחל היתה עיקרו של
בית”, ועד שבגלל זה „נקראו ישראל על
שמו”].

וע”פ הג”ל יש לומר, ששני העינים
שבכתוב זה (א) התנצלותו של יעקב על
שקבר את רחל בדרך, כדי „שתהא ל־
עזרה לבני”⁵³, (ב) הדיוק „מתה עלי רחל”,
המדגיש שהיא היתה „עקרת הבית” –

(30) ולהעיר, שגם ב„לעזרה לבני” הכוונה ל־
צאצא” (ולא בני’ ממש).

(31) סנהדרין כב, ב.

(32) שם סע”א ואילך.

(33) אין כוונתו רק שיעקב רצה שתהא אשתו
ראשונה, אף שכפועל נשא לאה לראשונה (וראה
רמב”ן פרשתו כאן), אלא כמ”ש בחדא”ג שם לפני”
(יט, ב ד”ה בעל” דרחל נתקדשה מן הדין בשכר
שבע שנים כמ”ש הבה לי אשתי דהיינו שנתקדשה
מכבר” וכי” בציוני (תולדות כו, ה) ש”ש מרביתנו
אומרים כי אדרבא רחל היתה נשאת לו בהיתר
בשכר עבודת שבע שנים שקבל בה קדושי”⁵⁴. וראה
פרשת דרכים דרוש ג. לקמ”ע 244 הערה 34 ואכ”מ.
(34) ויצא לא, ד. וראה רש”י ויצא שם, לג;

וישלח לה, כב.

(35) ב”ר פע”א, ב.

(36) עיין גם גרי”א כאן.

(37) משנה וברייתא סוף קידושין.

(38) להעיר משבת (סב, א) „עם בפני עצמן הן”.

(39) להעיר מהל’ ת”ת לאדה”ו פ”ג ס”ג ואילך.

(40) משל” ג, ו.

(41) אבות פ”ב מ”ב.

(42) משנה קידושין כט, א.

(43) קידושין שם, ב.

(44) אבודרהם סדר תפלות של חול. כלבו ר”ס

ע”ג.

(45) ראה „היום יום” (ל’ סיון) ע”ד „שמח ב־

חלק” בענינים רוחניים.

בדקות דדקות⁴⁶: משא"כ בנשים.

ובזה מבואר טעם החילוק בענין היחוס, שעצם וכללות שם ישראל תלוי דוקא בהאם, שהנולד לאם ישראלית הוי ישראל (גם כשהאב אינו יהודי), אבל הפרטים, החילוקים בבני ישראל גופא – כהן לוי ישראל – תלויים במשפחת ה' אב:

להיות יהודי – תלוי בזה שהוא חלק אלקה ממעל ממש⁴⁷, למעלה מהתחלקות לפרטים: ואילו החילוקים דכהן לוי ישראל, שהן דרגות שונות בגילוי ה' קדושה, הרי זה תלוי בהאיש שעבודת השם שלו היא בעניני קדושה גלוי.

ה' וזוהי כוונת יעקב באמרו ליוסף⁴⁸, "ואע"פ שאני מטריח עליך להוליכני להקבר בארץ כנען ולא כך עשיתי לאמך כו" – שזהו החילוק בין יעקב לרחל:

מצד ענינו ועבודתו של יעקב צריך הוא להיות קבור במערת המכפלה, ביחד עם שאר האבות – במצב ומקום של קדושה גלוי:

ומעלתה המיוחדת של רחל⁴⁹ – "עיקרו של בית", "עקרת הבית" – שהיא מוותרת על שלימות ומעלת עצמה להיות קבורה במערת המכפלה, כדי "שתהא לעזרה לבני", ובה גופא – בנים שיהיו לאחריו כ"כ דורות, ובנים שיהיו במעמד ומצב בלתי רצוי, עד כדי כך שיתחייבו גלות: ובשביל אותם הבנים שחטאו וגלו – מוותרת רחל אמנו על זכות קבורה במערת המכפלה ביחד עם יעקב אבינו במשך מאות ואלפי שנים, כדי שעי"ז תוכל להיות "לעזרה לבני".

וזהו הטעם שהיא הביאה את ההבטחה ד"ושבו בנים לגבולם" – דהיות שהיא וייתה על מעלת עצמה, בשביל בנים אלו, מצד הקשר העצמי שבינה וביןם (בכל מצב שיהיו), הרי זה ממשיך מל-מעלה "מדה כנגד מדה", שלמרות מצבם הגלוי של הבנים (שנתחייבו גלות), הבטיח הקב"ה "ושבו בנים לגבולם", ש-להיותם בנים הרי ודאי שישונו לגבולם, בגאולה האמיתית והשלימה, במהרה בימינו ממש.

(משיחות ש"פ ויחי תשמ"ו)

(48) ועפ"ז יומתקו דברי המדרש (ב"ר שם) "רחל היתה עיקרו של בית . . . שכל הדברים תלויין ברחל (ראה מת"כ שם) לפיכך נקראו ישראל על שמה" – שלא מצינו זה בשאר אמהות (הקבורות במערת המכפלה).

(46) דאף שזו שביעת רצון מקדושה, מ"מ עצם הרגש של שביעת רצון מורה שהאדם מציאות בפ"ע (ראה לק"ש חט"ז ע' 273. וש"נ).
(47) תניא רפ"ב.

ויחי ב

יוסף, "בני הם אשר נתן לי אלקים בזה" – "הראה לו שטר אירוסין ושטר כתובה".

וכתבו במפרשים, שיעקב חשד אשר בני יוסף, "אינן ראויין לברכה" מפני שלא נולדו בכשרות כדת וכהלכה – שמא לקח יוסף אשה מבנות המצריים או משאר אומות (ולא גיירה) – וע"ז הראה לו יוסף שטר אירוסין כו', להוכיח ש'נשאה לאשה', בענין שיתפסו בה קידושין וקידשה בקידושין גמורים".

וכבר תמהו על פירוש זה: – "הלא כל י"ז שנה היו יושבין ועוסקין בתורה לפניו. א"כ הרי בודאי ידע והכיר אם יש בהם פגם ייחוס או לאו ולא ה' צריך להראות לו בשביל זאת שטר אירוסין ושטר כתובה", ועוד – "איך אפשר להעלות על הלב. לחשוד את יוסף שבא על אחת מכל העריות כו"ט. . והא ודאי שלא חשד יעקב ליוסף ש'לקח אשה מבנות המצריים או משאר אר' מות בגיורת חלילה אלא ודאי נתגיירה קודם" [וכמו שפירש"י לעיל עה"פ¹¹]

א. "וירא ישראל את בני יוסף ויאמר מי אלה, ויאמר יוסף אל אביו בני הם אשר נתן לי אלקים בזה". ופרש"י כוונת שאלתו של יעקב, "מי אלה"

[דלפי פשוטו תמוה: הרי רש"י פירש התיבות, "וירא ישראל את בני יוסף" – "בקש לברכס", ז.א. שידע שהם בני יוסף (ואף ש"עיני ישראל כבדו מזוקן לא יוכל לראות" – י"ל בפשטות שהכירם מקולם וכיו"ב (ובפרט שהיו רגילים אצלו), או שיעקב הבין דכאשר קרבו ימיו למות יביא יוסף את בניו אתו כדי שיברכס יעקב לפני מותו] – ומהי שאלתו, "מי אלה"? – ולכן פירש]

"מהיכן יצאו אלו שאינן ראויין לברכה" (ובא בהמשך לזה ש"בקש לברכס ונטתלקה שכינה ממנו כו" – כמ"ש רש"י בד"ה שלפנ"ז), שמזה הבין יעקב שבני יוסף אינם ראויים לברכה: וע"ז ענה

(1) פרשתנו מח. ח"ט.

(2) כפסוק שלאח"ז (מח, יוד).

(3) כפרש"י לעיל מח, א. וראה לקמן בפנים.

(4) כפרש"י שם ד"ה ויקח (והרי יעקב ידע שיוסף בא עתה – שם, ב). וכמו שיצחק ברך אותו לפני מותו. ועפ"ז מתורץ מה שפירש רש"י, "בקש לברכס ונטתלקה שכינה ממנו כו" – שהוא לכאור' רה דרש ולא פירש כפשוטו (ככמה מפרשי התורה: רשב"ם, פענח רזא, ספורנו, אורח יעוד), דזה ש' "וירא ישראל את בני יוסף ויאמר מי אלה" הוא מפני שעניי ישראל כבדו מזוקן ("ראה שהם בני אדם אבל לא הכיר מי הם" – ל' הספורנו). וראה מפרשי רש"י.

(5) כן משמע ברא"ם כאן. ומ"ש רש"י בהמשך פירושו, "לפי שעתידי ירבעם ואחאב לצאת מאפרים ויהוא ובניו ממנשה" (ולא לפי שהם לא היו ראויים לברכה) לא ה' ידוע ליעקב: וכוונת רש"י, "לפי

שעתיד כו" – היא – שהוה הטעם אליבא דאמת מדוע נסתלקה ממנו שכינה".

(6) מהרש"ל הובא בהואיל משה, מנחת יהודה, ושפ"ח. ועוד. וראה גם ספר זכרון על פרש"י. משכיל לדוד כאן.

(7) משכיל לדוד כאן.

(8) ראה לבוש האורה כאן. ובארוכה בצידה ל' דרך.

(9) ל' הצידה לדרך כאן.

(10) קושיא זו הקשה על דברי המהרש"ל שאינו בני קידושין והם ממזרים. וראה לקמן הערה 13.

(11) מז, לא.